

JAN KOŘENSKÝ (Praha)

POJMY „SÉMANTIKA“, „SYNTAX“, „PRAGMATIKA“ VE VZTAHU K FUNKČNÍ HIERARCHIZACI SÉMANTICKÝCH A GRAMATICKÝCH PROSTŘEDKŮ JAZYKA

Lingvistické úvahy o pragmatické funkci jazykových prostředků nelze formulovat bez zřetele k východisku danému Morrisovým [1936, 1938, 1946] pojmem pragmatické dimenze. Jeho pojem pragmatika se stává v lingvistice stále běžnější, ukazuje se však, že každá z Morrisových dimenzí představuje z hlediska teorie přirozeného jazyka složitě vnitřně strukturovaný funkční celek, a tak vzájemné vztahy jednotlivých dimenzí představují komplex otevřených problémů. Nelze v této souvislosti přehlédnout, že pojem pragmatické dimenze je alespoň v počáteční formulaci značně ovlivněn pragmatickou filozofií. Cílem této stati není analýza daných pojmů z hlediska genetických souvislostí filozofické povahy (v tomto směru jde např. o otevřené otázky vztahu tohoto Morrisova pojmu k myšlenkám nejen Jamesovým, ale i Peirceovým), ani o jejich „obecně sémiotické“ hodnocení; jde pouze o posouzení možnosti a účelnosti užívat pojmu pragmatická dimenze v takových lingvistických teoriích, jako je koncepce vyložena v projektu [1974] nebo v Kořenský [1974a, b]. Jde o to, formulovat pojem pragmatické dimenze jako součást pojmové soustavy daných lingvistických teorií a zjistit, zda zavedení pojmu pragmatické dimenze zvyšuje adekvátnost teorií věty přirozeného jazyka. Nelze přirozeně zkoumat funkční prostředky odpovídající pojmu pragmatické dimenze, aniž bychom stejným způsobem nezkoumali pojem dimenze sémantické a syntaktické.

Vydeme od pojmu sémantické dimenze: necháme stranou soustavné zkoumání z obecného hlediska velmi závažné otázky, jaký je vztah Morrisova pojmu sémantika k Fregovým [1962] pojmům „Bedeutung“ a „Sinn“ a k pojmům intenzionální a extenzionální sémantiky. Budeme pouze konstatovat, že tzv. propoziční významy (v terminologii projektu [1974]) a tzv. bázové významy v terminologii Kořenský [1974a, b] jsou objekty intenzionální povahy. Termínu propozice tu užíváme s ohledem na obecněji známou terminologii koncepce [1974]. Jsme si vědomi skutečnosti, že termín propozice je jedním z terminů, o kterých se v poslední době v souvislosti s teoriemi významů vět přirozených jazyků právem hodně diskutuje. Jeho užití, zejména pokud jde o logicky a lingvisticky orientované teorie přirozeného jazyka, se vzájemně významně liší; připomínáme v této souvislosti zejména Adamce [1976], Maternu a Palu [1976], Horálka [1976] a Arutjunovovou [1976].

Pojem sémantické dimenze v našem pojetí odpovídá sémantickému komponentu, jehož jádrem je sémantická báze jazyka. Sémantická báze je soubor objektů relační povahy, které přiřazeny k určitým výrazům (tj. větám přirozeného jazyka ve smyslu lingvistického pojmu výraz) zprostředkovávají de-

notaci (ve smyslu Russelově nebo Churchově), Bedeutung (ve smyslu Fregeově), jsouce smyslem, Sinn (Frege) těchto výrazů. Z ontologického hlediska (zde však nikoli ve smyslu tzv. sémantické intenzionální ontologie, ale ve smyslu ontologie jako pojmu dialektickomaterialistické filozofie) jde o soubor prostředků, které člověku slouží k vyjádření vzájemných vztahů jednotlivých strukturních jednotek „částí světa“, obvykle zvaných předměty, entitami, přičemž sám člověk vstupuje do těchto vztahů jako jedna z těchto částí světa různá pouze sémanticky. Jde tedy o jakési relační typy „stavů světa“, které jsou k dispozici příslušníku jazyka nejen pro akty komunikace, ale s největší pravděpodobností i pro procesy myšlení. Jde o relativně ustálené typy modelů „stavů světa“, o otevřený soubor „smyslů“. Z ontologického hlediska je třeba mimořádně zdůraznit, že tu v žádném případě nejde o neměnná apriori, která jsou neměnným souborem obrazů dynamického, proměnlivého, vyvíjejícího se světa. Jde naopak o historicky se utvářející dynamický rezultat interakcí mezi společenským člověkem a objektivní realitou jako otevřeným dynamickým systémem denotátů. — Necháváme v této souvislosti stranou otázku univerzálnosti těchto intenzionálních objektů a pouze konstatujeme, že mají-li být zapisovány nezávisle na výrazových prostředcích přirozeného jazyka (syntaxi, morfologii, lexiku, neboť právě vztah výrazů a jejich ‚smyslu‘, je předmětem lingvistického zkoumání), musejí být zapisovány prostřednictvím určité notace, která je zpravidla inspirována logickým predikátovým kalkulem, a má v daném lingvistickém modelu charakter metasyntaxe.

Základní charakteristika pragmatické dimenze přirozeného jazyka je z hlediska lingvistického modelu vyloženého v Kořenský [1974a, b] dána takto: jde o funkční vztahy a funkční prostředky vznikající v jazykovém systému v důsledku toho, že člověk zaujímá k objektům sémantické báze a k jejich denotátům postoj jako mluvčí, přičemž jiné (mnohdy, např. v monologu, totožné) strukturní části světa přisuzuje roli posluchače (adresáta). Charakter funkční složky pragmatické dimenze budou pak mít ty funkční prostředky přirozeného jazyka, které jsou s tímto objektem spjaty a které slouží: 1. k vyjádření vztahů referenční identity/neidentity mezi mluvčím a posluchačem na straně jedné a participanty bázeových sémantických relací na straně druhé, 2. k vyjádření s tím souvisejících časoprostorových vztahů mezi mluvčím, posluchačem a denotátem, 3. k vyjádření široce postojových vztahů mezi mluvčím a adresátem navzájem, 4. k vyjádření vztahu mluvčího a adresáta k denotátu (což se projevuje nejen výběrem příslušného bázeového objektu ze třídy bázeových objektů referenčně synonymních, ale i specifickými prostředky zaujetí postoje k danému bázeovému objektu). Obsah tohoto sborníku svědčí zřetelně o skutečnosti, že dostatečná pozornost je věnována zejména problematice postojů v širokém slova smyslu, i když ne vždy v diferenciaci, která by vyplývala z našeho vymezení; dostatečná pozornost je věnována též časové dimenzi pragmatické báze, zejména pokud jsou prostředkem vyjádření příslušných vztahů gramatickokategoriální prostředky, méně již jde-li o pragmatické operátory lexikálního charakteru; mnohem řídkěji (avšak s výjimkou v tomto sborníku — srov. stať S. Žaží) je věnována pozornost lokální subdimenzi pragmatické dimenze a zejména jejím souvislostem s dimenzí časovou. Zůstávají však zcela stranou ty funkční prostředky pragmatické dimenze, které jsou podle našeho názoru jejími prostředky základními, totiž prostředky vyjádření vztahů mezi mluvčím, posluchačem na straně jedné a par-

ticipanty bázových sémantických relací na straně druhé. Budeme proto dále funkčním prostředkům naposled uváděným věnovat zvláštní pozornost.

Za relativně nekomplikovanější považujeme otázku, jaký charakter má ve vztahu ke gramatikám, které jsou v těchto souvislostech předmětem našeho zájmu, Morrisův pojem syntaxe. Vyjdeme nejprve z obecnější úvahy o vztahu mezi Morrisovým pojmem syntax na straně jedné a lingvistickými pojmy syntax a výraz na straně druhé.

Je zřejmé, že lingvistický pojem syntax je příliš úzký; i kdybychom pravidla spojování významů chápali ve smyslu spojování lexikálních významů, pak bude zřejmé, že vedle tzv. syntaktických prostředků jsou funkčně účastny i prostředky morfologického tvarosloví, pochopitelně pokud jsou v daném přirozeném jazyce rozvinuty. Z tohoto hlediska je tedy morrisovskou syntaxí nejen lingvistická syntax, ale i lingvistická morfologie.

Lingvistický pojem výraz (chápaný pochopitelně ve smyslu komplexní výrazová struktura věty, srov. Kořenský [1972], tedy nejen jako morfologické tvarosloví, ale i jako uspořádání tvarů slov v posloupnosti výrazově větné struktury), který je v tomto pojetí velmi blízký logickému pojmu výraz, je oním prostředkem, který vyjadřuje jednotlivé intenzionální objekty sémantické báze. Při našem výše uvedeném pojetí sémantické a pragmatické dimenze je tedy nezbytné chápat pojem komplexní výrazové struktury jako třetí člen dané triády, odpovídající pojmu syntax.

Lingvistické pojmy syntaxe a morfologie chápané ve smyslu teorie gramatických větných vzorců a jejich derivátů, které jsou prostředkem vyjádření propozičních významů českých vět, srov. projekt [1974], nebo větně realizovaných bázových významů, srov. Kořenský [1974b], však nelze chápat pouze jako komplexní výrazovou strukturu věty. Ve své podstatě to jsou složité znakové struktury (srov. Kořenský [1970]), a to v tom smyslu, že propoziční, bázové významy jsou příslušnými výrazovými prostředky vyjádřeny prostřednictvím morfologických kategoriálních významů, které jsou konstituenty gramatických větných vzorců. Je již dlouho ovšem známo, že se jednotlivé gramatické, zejména morfologické kategorie nepodílejí na konstituci gramatických větných vzorců stejnou měrou, a to v rozsahu od charakteru nezbytného konstituentu až po nulovou zapojenost v tomto smyslu. To je podstata Danešova [1965] pojmu syntaktické vázanosti. Protože však budeme z hlediska cílů této stati lišit různé typy syntaktické vázanosti morfologických kategorií, budeme konstitutivní funkci gramatické kategorie v gramatickém větném vzorci (GVV) označovat jako GVV-konstitutivnost, nedostatek této vlastnosti jako GVV-proměnnost.

Jestliže tedy funkční postavení Morrisovy syntaktické dimenze zaujímá při našem pojetí syntaktické a pragmatické dimenze komplexní výrazová struktura věty, musí být položena otázka, jakou funkční příslušnost mají z hlediska našeho pojetí morrisovské triády významy morfologických kategorií. S ohledem na teorii gramatických větných vzorců půjde o dva typy morfologických kategorií: 1. kategorie GVV-konstitutivní, 2. kategorie GVV-proměnné. U kategorií GVV-konstitutivních lze teoreticky předpokládat, že zprostředkují vyjádření propozičních významů výrazovými prostředky komplexní výrazové struktury věty. Jde tedy o specifické „nepropoziční“, „nebázové“ významy těsně spjaté s prostředky výrazu, o významy sloužící vyjá-

dření intenzionálních objektů. Pro tuto chvíli konstatujeme, že jejich začleňování z hlediska morrisovské triády je obtížné.

Jaké je postavení morfologických kategorií GVV-proměnných? Z hlediska teorie GVV se považují za variace jednotlivých GVV, které nemění příslušný propoziční (bázový) význam za předpokladu, že je chápán v tom smyslu, jak byla výše bázová (propoziční) sémantika charakterizována. S ohledem na zavedení pragmatické dimenze však musejí být položeny otázky tohoto typu: Nemají tyto GVV-proměnné kategorie vzhledem k pragmatické dimenzi podobně zprostředkující funkci jako GVV-konstituující kategorie vzhledem k bázovým významům? Není obsahová stránka morfologických kategorií GVV-proměnných podstatnou složkou pragmatických vztahů?

Výše jsme pragmatickou dimenzi jazyka charakterizovali v obecných funkčních souvislostech. Nyní se budeme ptát:

1. Jakými funkčními prostředky (v jejich tradičně lingvistické formulaci) je „naplněna“ pragmatická dimenze jazyka?
2. Jaké jsou funkční vlastnosti GVV-proměnných morfologických kategorií (včetně morfologických slovních druhů) z hlediska pragmatické dimenze přirozeného jazyka?

Budeme chápat otázku 2. jako zúžení otázky 1., a jak již bylo výše řečeno, zaměříme se na ty složky pragmatické dimenze, jimž bývá věnována tradičně menší pozornost.

V jazycích existují funkční prostředky sloužící k označení mluvčího a adresáta. Jde o prostředky pragmatizace bázových významů, jejichž funkčně významovou podstatou je skutečnost, že mluvčí nebo posluchač jsou referenčně identičtí s některými z participantů dané bázové relace; jde o prostředky typu „já“ a „ty“. Naproti tomu prostředky typu „on“ mají skutečně zástupný, pronominalizační, popř. referenční charakter. Všechny tři typy prostředků se právem považují za GVV-proměnné. Z hlediska pragmatické dimenze přirozeného jazyka je však zřejmé, že prostředky typu „on“ nejsou na rozdíl od prostředků typu „já“ a „ty“ funkčně relevantní ani z hlediska pragmatické dimenze; prostředky typu „já“ a „ty“ mají charakter pragmatických funkcí a jsou z hlediska pragmatické dimenze konstitutivními prvky.

Podobně funkční prostředky typu „můj“ a „tvůj“, jejichž funkční podstatou je vztah identity mezi mluvčím, adresátem na jedné straně a participantem se sémantikou pososora na straně druhé. Jde opět o prostředek pragmaticky vázaný. Zvláštní funkční vlastnosti s výraznými diferencemi mezi jazyky mají prostředky typu českého „svůj“. V češtině nejde o prostředek pragmaticky vázaný (srov. *Vezmu si svoje boty — Vezmi si svoje boty*), ale o prostředek vyjadřující vztahy mezi samotnými participanty bázových relací v podmínkách jejich syntagmatické realizace, srov. terminologie Kořenský [1974a, b], nebo v podobě některých nevětných propozic, viz terminologie projektu [1974], stejně jako prostředky typu „jeho“.

Pragmatické vázanosti tzv. morfologické kategorie času jsme věnovali pozornost při jiné příležitosti, srov. Kořenský [1975]; zde jenom opakujeme, že vedle prostředků pragmaticky vázaných, které jsou gramatické, morfologické povahy (gram. kategorie času) a lexikální povahy (včera, dnes, zítra, teď, potom), jsou i prostředky temporálního charakteru, které jsou sémantické, bázové povahy, neboť vzájemně časově orientují participanty bázových relací

(srov. před válkou, ve válce, po válce) nebo bázové relace (propozice) navzájem, srov. dříve než, potom co apod.

Podobně funkční prostředky typu „zde“, „tam“ (staticky) a „sem“, „tam“ (dynamicky) představují komplikovaný systém vztahů totožnosti/netotožnosti prostorové koordináty mluvčího a denotátu. I zde pochopitelně platí, že prostředky, které vzájemně lokálně určují participanty bázových relací, spjaté s tzv. statickými lokálními určeními, jsou bázově sémantické povahy, mohou však být identifikovány s mluvčím nebo posluchačem (srov. Pes je u boudy — Pes je u mne/tebe). Podrobnější analýzu a zřetel k prostorovočasovým souvislostem viz zde S. Žaža s.181. Uvedené prostředky „zde“, „sem“, „tam“ jsou tedy opět prostředky pragmaticky vázanými.

Již na základě malé sondy je možno konstatovat, že důležitou složkou pragmatické dimenze jazyka jsou funkční prostředky GVV-proměnné, které jsou v tradičním smyslu lexikálními, zejména pak morfologickými kategoriemi. Takové kategorie, které jsou konstitutivními prvky pragmatizovaných propozic (bázových sémantických relací), je třeba označovat za pragmaticky vázané, přičemž pragmatická vázanost je typem syntaktické vázanosti v širším smyslu. Diferenciace GVV-konstitutivnosti a pragmatické konstitutivnosti je spolu s dalšími funkčními zřeteli (např. specifické referenční funkce, prostředky vnitrotextového odkazování, tzv. cross-reference) významným kritériem, které z funkčního hlediska hierarchizuje zejména morfologické kategorie. Je zřejmé, že některé morfologické kategorie nejsou funkčně vázány ani GVV-konstitutivností, ani pragmatickou konstitutivností, ani textově; jsou vlastně jen součástí komplexní výrazové struktury jazyka a o jejich znakovosti je možno pochybovat, neboť bývá jen jejich sekundární funkční vlastnosti. Takový charakter má např. kategorie rodu u substantiv (na rozdíl od přirozeného rodu jako významné lexikálně sémantické kategorie). Kategorie GVV-konstitutivní (např. pád substantiv) jsou velmi těsně svázány s vyjádřením participantů bázových relací, jsou blízké prostředkům výrazovým a jejich charakter zprostředkující znakové kategorie je třeba považovat za jednu z otevřených otázek. (V případě kategorie pádu v češtině se např. zdá nebýt vyloučené, že komplexně pojatá výrazová struktura tvarů substantiva, srov. Kořený [1972], přímo odkazuje k bázovým významům, bez zprostředkující funkce tzv. obecných pádových významů.) Kategorie GVV-proměnné pak nejsou, jak bylo výše zřejmé, záležitostí pouhých gramatických variací téhož propozičního (bázového) významu, ale namnoze konstituují funkční prostředky pragmatické dimenze.

Tak např. tradiční kategorie substantiva mají následující funkční hierarchizaci: číslo je kategorií GVV-proměnnou i pragmaticky proměnnou (s významnými výjimkami bázově vázaného, většinou lexikálně vyjádřeného kvantování některých propozic [bázových relací]) na rozdíl od kvantifikace ve smyslu teorie určenosti, která je zřejmě rovněž významem „kognitivního“ typu a je operátorem úrovně propozičních bázových významů. Rod substantiv je výrazové povahy, pád je GVV-konstitutivní. Pokud jde o kategorie slovesa, pak je mezi 1. os., 2. os. na straně jedné a 3. os. na straně druhé difference mezi pragmatickou konstitutivností a syntaktickou funkční neutralností (proto se VF a GVV zapisuje ve tvaru 3. os.). Čas a způsob jsou významnými kategoriemi pragmaticky konstitutivními. Tzv. rod slovesný je prostřednictvím sémantických procesů deagentizace významný z hlediska sémantické báze a v závislosti na tom i GVV-konstitutivní.

Z úvah, které jsou obsahem této stati, podle našeho mínění vyplývá ne-

zbytnost soustavně zkoumat pragmatickou dimenzi přirozeného jazyka jako funkční celek a formulovat ji jako specifický komponent lingvistických modelů, který umožňuje adekvátněji a systematictěji postihnout funkční vlastnosti zejména GVV-proměnných gramatických i lexikálních kategorií. Touto cestou lze i z hlediska lingvistického dostatečně vyhraněně formulovat podstatu sémantické a pragmatické dimenze jazyka a zároveň přispět k řešení problémů spjatých s lingvistickou interpretací morrisovského pojmu syntax, jenž po objasnění funkční příslušnosti obsahových složek morfologických kategorií odpovídá pojmu komplexní výrazové struktury věty.

Při jiné příležitosti jsme otázce začlenění pragmatického komponentu do gramatik konstruovaných ze sémantické báze, Kořenský [1974a, b], věnovali samostatnou pozornost, srov. Kořenský [1970], zde chceme upozornit na postavení pragmatického komponentu z hlediska gramatiky vyložené v projektu [1974]. Vzhledem k této koncepci odpovídá pragmatický komponent oddílu výpovědního ztvárnění základových větných struktur, který zahrnuje tyto funkční složky jazyka:

1. Kvantifikace a identifikace
2. Voluntativní modalita
3. Negace
4. Deagentizace (dispoziční deagentizace)
5. Vztažení propozice k partnerům komunikativního aktu
6. Vztažení propozice k momentu promluvy
7. Postojová (záměrová, obecná) modalita
8. Jistotní modalita
9. Intenzifikace
10. Emocionálnost
11. Výpovědní perspektiva

1.—4. se začleňují v našem pojetí vztahů mezi sémantickým a pragmatickým komponentem k modifikačním prostředkům sémantické báze (k modifikačním prostředkům propozice), popř. k prostředkům větné realizace a vyjádření různých báзовých relací. Některé faktory 6. (sémantika uzuálnosti, aktuálnosti, rezultativnosti) jsou v zásadě rovněž záležitostí propozičních významů a prostředků vyjádření jejich objektů. Pokud jde o 9., je možné uvažovat o tom, že lexikální prostředky intenzifikace typu velikánský, malilinký by bylo třeba vykládat v rámci sémantického komponentu. V zásadě však 5.—11. představuje soubor funkčních prostředků komponentu pragmatického s rozšířením o gramatické i lexikální prostředky mající pragmatickou povahu s funkcí temporální i lokální (viz výše).

Závěrem považujeme za užitečné konstatovat, že: Morrisovský termín syntax chápeme ve smyslu lingvistického pojmu komplexní výrazová struktura věty, již je třeba chápat jako strukturu specificky spjatou jak se sémantickým, tak i s pragmatickým komponentem jazyka. Tradiční gramatické, zejména morfologické kategorie se funkčně zapojují do jednotlivých dimenzí morrisovské triády, zejména do syntaxe a pragmatiky. Výše charakterizované funkční vlastnosti pragmatické dimenze jazyka svými referenčními vlastnostmi signalizují, že intenzionálně pojatá propoziční (bázová) sémantika musí být s ohledem na pragmatickou dimenzi soustavně doplňována studiem extenzionální sémantiky, která z hlediska lingvistiky nemůže být ani v metodologickém smyslu redukována na sémantiku intenzionální. Vlastní problematika vztahů intenzionální a extenzionální sémantiky, tak jak vyplývá z vymezení obsahu pragmatické dimenze, tedy problematika vztahů báзовých intenzionálních objektů a příslušných extenzí (denotátů), byla v této stati ponechána stranou.

Literatura

- Adamec, P. [1976], *Několik poznámek k pojmu propozice*, Materiály pro přípravu nové vědecké mluvnice spis. češtiny, Praha [interní tisk].
- Arutjunovová, N. D. [1976], *Predloženiye i jego smysl*, Moskva.
- Daneš, F. [1963], *K systematickému syntaktickému popisu slov. jazyků*, SaS 24.
- Frege, G. [1962], *Funktion, Begriff, Bedeutung*, Göttingen.
- Horálek, K. [1967], *Filosofie jazyka*, Praha.
- [1976], *K otázce propozice a modality*, Materiály pro přípravu nové vědecké mluvnice spis. češtiny, Praha [interní tisk].
- Kořenský, J. [1970], *Struktura funkčních vztahů kategorií substantiva, zejména se zřetelem k pádu*, SaS 31.
- [1972], *Komplexní popis výrazové struktury pádu substantiva v češtině*, Praha.
- [1974a], *Problémy konstrukce gramatiky jazyka ze sémantické báze*, SaS 35.
- [1974b], *Postrojení gramatiky jest. jazyka na osnove sémantické bazy*, Grammaticeskoje opisaniye slav. jazykov (Koncepce i metody), Moskva.
- [197], *Pragmatičeskij komponent i voprosy teorii teksta*, Moskva [v tisku].
- Materna, P. — Pala, K. [1976], *Propozice*, Materiály pro přípravu nové věd. mluvnice spis. češtiny, Praha.
- Morris, Ch. [1936], *The Concept of Meaning in Pragmatism and Logical Positivism*, Actes du 8e Congrès de Philosophie à Prague 1934, Praha.
- [1938], *Foundations of the Theory of Sign*, International Encyclopedia of Unified Science, Vol. I, 2, Chicago.
- [1946], *Signs, Language and Behavior*, N. York
- Pala, K. — Materna, P. [1975], *Intenzionální logika a sémantika přirozeného jazyka*, SaS 36.
- [1975], *Teoretické základy synchronní mluvnice spis. češtiny*, SaS 36.
- [1974], *Vědecká synchronní mluvnice spis. češtiny*, Praha [interní tisk].

